

UN CENTENARI RELLEVANT (1923-2023): LA POSADA EN MARXA DE LES ELEVACIONS D'AIGUA PER A REG DE LA COMPAÑÍA DE RIEGOS DE LEVANTE

Martín SEVILLA JIMÉNEZ¹
Universitat d'Alacant

Resum: En 2023 Elx continua sent el municipi alacantí amb un major nombre de treballadors afiliats al Règim Especial Agrari de la Seguretat Social. Possiblement, aquest fet queda oblidat moltes vegades davant la importància relativa que tenen altres sectors industrials i de serveis o la grandària de la seua població. Però l'extens territori del municipi és base d'una agricultura diversa que ha anat adaptant-se als avatars incerts de les dotacions d'aigua per a regar en el seu territori. Si abans de la posada en marxa de les potents bombes elevadores de la Compañía de Riegos de Levante en 1923 les possibilitats de les plantacions agrícoles estaven limitades als recursos escassos i de poca qualitat del riu Vinalopó (sense oblidar a les elevacions menors de Nuevos Riegos El Progreso i El Porvenir de la Marina), les expectatives van canviar amb l'inici de l'activitat de l'empresa i les elevacions del riu Segura i les seues assarbs.

Paraules clau: Centenari, aigua, regs, electricitat, Elx.

Title: A relevant centenary (1923-2023): The commissioning of the water lifters for irrigation of the Riegos de Levante irrigation company

Abstract: In 2023, Elx continues to be the municipality with the largest number of workers registered in the Social Security Special Agrarian Scheme in the province of Alicante. Maybe this fact is often forgotten, given the relative importance of other industrial and service sectors or the population size of Elx. But the extensive territory of this municipality is the basis of a diverse agriculture that has been adapting to the uncertain vicissitudes of water supplies to irrigate in its territory. While, before the start-up of the powerful lifting pumps of Compañía de Riegos de Levante S.A. in 1923, the possibilities of agricultural plantations were limited to the scarce and low-quality resources of the Vinalopó river (let's not forget the lower elevations of Nuevos Riegos El Progreso and El

¹ Adreça de contacte,
martinsevillaj@gmail.com

Porvenir de La Marina companies), expectations changed with the beginning of the company's activity and the elevations of the Segura river and its azarbes (irrigation trenches).

Key words: centenary, water, irrigation, electricity, Elx.

1. INTRODUCCIÓ

La posada en marxa de les elevacions del riu Segura i les seues asarbs ha marcat assenyaladament la situació de l'agricultura i, en certa manera, de tota l'economia de la zona i l'entorn d'Elx des de 1923 fins hui. Per a tenir una justa mesura de l'impacte del projecte previst per la Compañía de Riegos de Levante SA, res millor que comparar la superfície dels regadius tradicionals del Baix Segura, unes 19.000 ha amb les plantejades inicialment en les sol·licituds de les concessions d'aquesta companyia, 40.000 ha (Sevilla 2018). Pascual Carrión, gran coneixedor de la situació de l'agricultura a Espanya en aquella època, ens presenta un quadre més complet que inclou a l'actual Comunitat Valenciana i Múrcia en 1923:

Superfície cultivada	Província de València (ha)	Província de Alacant (ha)	Província de Castelló (ha)	Província de Múrcia (ha)
Secà, cereals	190.000	51.000	110.500	420.000
Arbres i arbusts	202.000	138.500	125.000	105.500
Regadiu	108.000	51.380	27.500	57.500

Taula 1. Càlcul de la distribució de superfícies de secà i regadiu a la Comunitat Valenciana i Múrcia. 1923. Font: Carrión, p. 1.923.

Amb independència del major o menor èxit obtingut per les elevacions, les raons d'aquestes consideracions són evidents, ja que el pas del temps no ha esborrat les tensions existents entre un territori amb un clima i unes condicions edàfiques ideals per als cultius agrícoles enfront d'una contumaç insuficiència de recursos hídrics disponibles. I no sols això. Les ànsies socials per la disposició d'aigua mai han sigut ací retòriques o allunyades d'una intenció d'aplicació pràctica. L'agricultor d'aquesta zona, que ha viscut amb l'exemple pròxim de les explotacions agràries de les *hortes* d'Oriola i Múrcia, no ha deixat de demostrar en cap moment com podia rendibilitzar immediatament l'aigua que poguera obtenir.

La història d'Elx (centre de referència de tota la zona que inclou des del nord del municipi d'Alacant a les bogues amb Múrcia, en els territoris d'Oriola que no gaudien dels privilegis de la seua *horta*), ha sigut sempre jalonada per l'ambició de disposar d'aigua. Són innombrables els projectes i estudis realitzats tant per les seues administracions com

per empreses privades i particulars per a buscar i recomanar possibles transvasaments des de qualsevol punt amb possibilitats fins al camp il·licitat des del segle XV fins hui. O bé buscar qualsevol falla d'un «mar-ruller saurí» (Ibarra 1914: 84) per a sondejar el subsol amb el somni de trobar grans depòsits d'aigua subterrània.

Però el canvi de segle XIX al XX obria un altre escenari molt més optimista i amb possibilitats de canviar els somnis per realitats. Les revolucions tecnològiques associades a la revolució industrial, les millores econòmiques vinculades amb la globalització i les majors disponibilitats financeres internacionals obrien camins que havien estat inexplorats fins a aquelles dates.

Si bé la I Guerra Mundial (la Gran Guerra de 1914 a 1918) i la Revolució Russa de 1917 posaven en evidència els nous riscos que arrossegaven també els canvis, la neutralitat espanyola en el conflicte bèl·lic va possibilitar a la nostra societat que vera amb un cert optimisme els canvis que s'anaven consolidant en l'economia.

Elx fa cent anys, si bé era predominantment agrària, tenia un fort component industrial associat a les manufactures del calçat (esparde-nyes preferentment) i tèxtils, que han estat en la base del seu important creixement industrial i urbà fins a l'actualitat. No obstant això, des del punt de vista financer mai va ser capaç (condicionada per la seua pròpia estructura productiva) de generar l'acumulació del capital suficient per a dur a terme projectes d'envergadura. Per això és destacable la iniciativa duta a terme per propietaris i capitalistes locals que, tenint en compte els avanços tecnològics, van posar en marxa la primera societat reeixida per a elevar aigua del riu Segura per al reg de l'extens camp d'Elx: Nuevos Riegos El Progreso SA en 1905, una societat mercantil que va esgotar completament els 99 anys de les seues concessions d'aigües i que, en l'actualitat (2023), està en mans de la Comunidad de Regantes de Nuevos Riegos El Progreso.

Però la Compañía de Riegos de Levante era una altra cosa ben diferent d'una empresa local, per molt que requerira un espai delimitat al territori per a desenvolupar-se. L'enginyer José María Serra, l'impulsor i *alma mater* fins a la seua fugida en 1936 a la zona nacional després del començament de la Guerra Civil Espanyola, va veure des del primer moment que les possibilitats de negoci de la venda d'aigua per a regadiu desbordaven els limitats recursos locals, per la qual cosa eren necessàries aportacions financeres considerables que estaven, fins i tot, per damunt del que l'estat espanyol era capaç de disposar per a tota la seua política hidràulica nacional (Sevilla 2018).

Segons els relats de l'època, la casualitat va venir a donar-li una espenta a la iniciativa de Serra (que ja havia iniciat la sol·licitud de concessions per a elevar l'aigua del riu Segura i les seues assarbs abans que quallara la constitució de la Compañía de Riegos de Levante) i, per mitjà dels representants de la Banca Louis-Dreyfus en el ferrocarril d'Alacant a Dénia, va aconseguir convèncer a aquests banquers que, per un projecte d'aquesta envergadura, valia la pena arriscar-se.²

Vist en perspectiva, encara no és clara aquesta decisió i només es pot entendre a causa de la personalitat de Serra. La família Louis-Dreyfus ja era en aquells moments un dels més poderosos grups econòmics del món.³ Sorgits del comerç de cereals al centre d'Europa, van anar ampliant els seus negocis a altres béns bàsics i, al començament del segle XX, dominaven bona part dels mercats a escala mundial (Sevilla 2018). La seua expulsió de Rússia després de la revolució soviètica de 1917 possiblement els va obligar a explorar altres alternatives i, si bé les americanes van ser les més importants, el projecte de la Compañía de Riegos de Levante podia ser la seua aposta pel mercat espanyol, encara que la realitat és que aquest era molt alié a les seues activitats globals.

El que sembla clar és que l'activitat en el sector de l'electricitat no va ser un objectiu perseguit ni per la banca Louis-Dreyfus ni per la mateixa companyia. Almenys com a inversió, ja que el grup financer no tenia organitzada aquella branca de negoci d'una forma rellevant. Però el desenvolupament elèctric va ser determinant per al futur de la companyia en els anys següents i va ser el motiu de la seua desaparició en 1984.

Si en els anys 20 i 30 la Compañía de Riegos de Levante fusionava els negocis d'aigua i electricitat, la venda a Hidroelèctrica Espanyola en 1952 va obrir el procés en direcció oposada i, mentre que les activitats de generació (el salt d'Almadenes, principalment però també altres menors) i distribució elèctrica s'integraven en la mateixa Hidroelèctrica Espanyola, fet que impulsava d'aquesta manera l'oligopoli elèctric espanyol; la branca d'aigua quedava adscrita al que quedava de l'original Compañía de Riegos de Levante, que iniciava així una llarga decadència i l'abandó de la seua modernització que va acabar amb la venda en 1975 de tots els seus actius d'infraestructures d'elevacions i reg a la Comunidad de Riegos de Levante (Margen Izquierda del Segura).

No hi ha dubte que en aquests cent anys han ocorregut multitud d'esdeveniments derivats d'aquella data de 1923. Però no podem deixar de subratllar que, a diferència d'altres esdeveniments efímers, el projectat per Serra en 1918 encara continua formant part de la societat il·licitana com una cosa difícilment prescindible: canals, camins, ponts, séquies... i aigua.

² «Don José María era un espíritu inquieto y emprendedor. [...] Redactando el Anteproyecto de las elevaciones en la desembocadura del Segura, se solicita de la Administración Central las correspondientes concesiones cuya cuantía y fecha son las siguientes: 19-9-1918: 2.500 l/seg del río Segura; 28-3-1919: 2.500 l/seg de los Azarbes; 26-7-1922: 2.600 l/seg del río Segura [...]. Sin embargo, el Sr. Serra no encontró apoyo financiero ni en la banca privada española, ni en las sociedades semiestatales para llevarlo a cabo. No obstante, un hecho fortuito puso en marcha el proyecto (de la Compañía de Riegos de Levante)» (Martín 1992: 371).

³ Les referències a la família Dreyfus o Louis-Dreyfus són relativament escasses: l'empresa matriu no cotitza en borsa i manté una posició opaca sobre les seues activitats i història. De totes maneres, el seu paper és clau en el comerç de matèries primeres a escala mundial i forma part de les quatre empreses clau d'aquest mercat (Blas - Farchy 2022; Sevilla 2018). Les referències a Dreyfus, Louis-Dreyfus i Banca Dreyfus són equivalents en aquest article.

Fig. 1. Escultura de José María Serra al parc Municipal. Va ser erigida el 1961 per la comunitat de regants, no per la Compañía de Riegos de Levante, que havia sigut comprada en 1952 per Hidroeléctrica Española.

2. ANTECEDENTS I CONDICIONANTS PER A L'ACTIVITAT DE L'EMPRESA

Els començaments del segle XX a Espanya van generar anys bulliciosos, tant des del punt de vista social com de l'econòmic i tècnic. Enfront del pessimisme arrelat en la vida col·lectiva motivat pels avatars de la generació del 98, hi va haver també un esperit vital que no acceptava aquesta situació i que, d'una manera activa, estava espentant per a canviar les coses.

Sense cap mena de dubte, un representant d'aquest esperit el podem exemplificar en la persona de José María Serra. Lamentablement, va tenir la desgràcia de morir primerencament en 1937, en plena Guerra Civil (s'havia passat a la zona nacional a l'inici, encara que no havia mort a conseqüència d'aquesta, sinó de mort natural, segons la referència del consell d'administració de l'empresa de 25-10-1937), per la qual cosa la seua memòria s'ha anat aombrant amb el pas del temps. En 1963, 25 anys després de la seua mort es va voler reconèixer en part la seua labor amb l'escultura del parc Municipal d'Elx que encara existeix al costat d'una simbòlica font d'aigua de les elevacions del riu Segura que ell va propiciar (*Información*, 13-8-1963).

Serra havia obtingut el títol d'enginyer d'Obres Públiques en 1911 i quasi immediatament s'havia posat a treballar en la construcció del ferrocarril d'Alacant a Dénia, va ser destacada la seua labor en la resolució dels problemes tècnics del seu traçat (Garcia Ortell 2009). Però Ser-

ra, des de la seua vinguda a Alacant, no es va limitar a l'acompliment estricte de la seua especialitat tècnica, sinó que va tractar de tenir un coneixement precís de les necessitats i del funcionament de l'economia alacantina i il·licitana del moment (Llorca 1963). Primer, va ser l'agricultura i l'aigua i, més tard, l'electricitat. Afrontar aquests problemes no va ser una qüestió simple i va requerir una gran capacitat d'anàlisi per a detectar-los i buscar les estratègies per a la seua solució. Possiblement, des del primer moment, Serra va constatar les limitacions que havien tingut les respostes públiques a aquestes necessitats d'aigua i d'inversions, però, sobretot, va percebre les possibilitats d'aplicació de les noves tecnologies a la problemàtica dels regs.

Els fracassos successius de tots els projectes de portar aigua d'altres zones fins a Elx, des del Xúquer a les llacunes de Ruidera o al riu Taibilla (que en aquells moments començava a ser considerat com la solució als problemes de proveïment a la base naval de Cartagena), o els litigis existents per la possessió de les aigües subterrànies procedents dels aqüífers de Villena (on ja començava a ser un èxit el Canal de l'Horta d'Alacant [Santo Matas 2007]), plantejaven la possibilitat d'explorar altres alternatives des de la iniciativa privada. Serra en els inicis i després tota la Compañía de Riegos de Levante van tenir també molt en compte el marc legal d'aquells anys, així com les possibilitats econòmiques del negoci de la venda d'aigua.

La Llei d'Aigües de 1879, de caràcter liberal, i que ha estat vigent fins a 1985 (i que continua encara vigent a través de les seues disposicions transitòries i de la cultura que va inspirar), permetia una ruptura sobre els models tradicionals dels regadius espanyols, on la vinculació de l'aigua a la terra era el predominant. No obstant això, la tradició en les zones semiàrides del sud de la província d'Alacant havia anat modelant una nova tradició a la qual s'acollí la Compañía de Riegos de Levante: la possibilitat de la separació de la propietat de l'aigua de la de la terra i l'existència de l'aplicació de les subhastes en la venda d'aigua que feien que existira un mercat associat als diversos períodes d'abundància i d'escassetat de les aigües (Maass - Anderson 2010; Altamira 1905). La companyia va tenir en compte aquestes qüestions quan va fer el disseny de les seues xarxes i infraestructures, en ampliar-les al màxim (per damunt del que li autoritzaven les concessions, com es posaria en evidència posteriorment en l'Ordre de 1940 [Sevilla 2018]). Des del primer moment es va comptar amb l'aquiescència dels propietaris de les terres que, si bé no s'asseguraven l'aigua per a regar, sí que adquirien la *declaració* privada de regadiu, fet que en multiplicava, d'aquesta

manera, el valor, fins i tot si no consumien un m³ d'aigua (Confederació, 1929; *El Debate* 4-4-1925 donava compte de l'ampliació de la zona de regadiu a Oriola i Mutxamel i calculava que el valor dels terrenys en passar de seca a regadiu es multiplicaria per 5).

No hi ha cap dubte que, des del primer moment, la idea d'obtenir les concessions per a elevar les aigües del riu Segura i regar les propietats rústiques del camp d'Elx i els termes adjacents, va ser plantejada com un negoci. Per això, la qüestió del preu i les condicions que s'havien d'aplicar a la venda de l'aigua va estar en la base de les sol·licituds de la companyia i de les resolucions que es van fer des del Ministeri de Foment. Una altra cosa és que es fera bé o que no es veren totes les implicacions que el sistema a aplicar tindria.

En les tres concessions que es van fer entre 1918 i 1922, les dues primeres a nom de José María Serra i la tercera ja a nom de la CRLSA, res no es deia sobre quin havia de ser el sistema de venda de l'aigua, ja que només es fixava la condició que «14. Les tarifes màximes que podran imposar-se als regants per cada metre cúbic d'aigua seran de 15 cèntims de pesseta durant els mesos d'estiu i de 10 cèntims en els restants mesos de l'any» (*Gaceta* 28-9-1918). En 1922 es llevava el límit dels 10 cts. de pesseta/m³ per als mesos que no eren d'estiu: «Seté. El preu de venda i condicions en què l'aigua serà entregada als regants seran els del Projecte, però en cap cas podrà excedir de quinze (15) cèntims de pesseta el preu en venda del metre cúbic d'aigua» (*Gaceta* 17-8-1922).

Aquests límits de preus degueren funcionar en tot el període comprés des de l'inici de l'activitat de la companyia fins al final de la Guerra Civil. L'ampliació de les zones servides, l'aleatorietat de la disposició dels recursos i la pugna per aconseguir els mateixos elevants els preus en les subhastes van donar lloc a diversos conflictes com els de 1929 i els de l'any 1940, que originaria l'Ordre d'intervenció de la companyia en aquell mateix any (Sevilla 2018).⁴

Els sistemes tradicionals de reg associaven la distribució de les aigües de les concessions històriques als propietaris de les terres beneficiaris de les mateixes mitjançant sistemes de gestió col·lectiva (les comunitats de regants i altres amb denominacions històriques). Els costos que aquesta distribució requeria es distribuïen entre els regants segons derrames o aportacions de treball personal, associades a les superfícies dels predis, però, en moltes zones llevantines, davant el desequilibri entre les superfícies regades (o amb dret a reg) i la insuficiència de les aigües per a donar un servei suficient a les necessitats dels cultius, s'havia anat separant la propietat de l'aigua de la propietat de la terra

⁴ Res sabem encara sobre el funcionament de la Compañía de Riegos de Levante durant la Guerra Civil, encara que degué ser per subhasta, d'acord amb els resultats del negoci i a pesar que l'empresa va ser intervinguda per les autoritats de la República (Sevilla 2018). Cal destacar els bons resultats del període de la Guerra Civil que queden palesos en la memòria de l'empresa per a 1936-39, en què es dona compte també dels pocs desperfectes que ha patit l'empresa (CRLSA, Memòria 1936-1939).

(Altamira 1905; Gil Olcina 1968; Maass - Anderson 2010). La manera de conciliar aquesta situació va ser la instauració de les subhastes d'aigua mitjançant les quals els regants i els propietaris de les aigües, en funció de les seues expectatives de negoci (plantacions amb majors possibilitats de venda i beneficis), licitaven periòdicament per a accedir al recurs escàs.

Aquest procediment, racional econòmicament (o almenys eficient des del punt de vista econòmic), encara que socialment molt contestat, topava amb els models generals dels sistemes de reg tradicionals, i podria haver-se suplert per un altre que limitara la superfície a regar a les disponibilitats hídriques, però, qui s'atrevia a llevar l'hipotètic dret a regar a una part dels propietaris que consideraven que les seues terres disposaven de la qualitat suficient i un clima adequat, excepte per la qüestió de la manca d'aigua? El que succeïa més aïna era el contrari: ampliar la superfície de regadiu, encara que no es disposara d'aigua més que en el paper.

El sistema de subhastes d'aigua estava bastant generalitzat a la zona (les referències històriques locals eren la séquia Major del Pantà i la séquia de Marxena) quan es va posar en marxa en 1923 la distribució d'aigua per la CRLSA i, el desenvolupament de Nuevos Riegos El Progreso, que havia començat la seua activitat uns anys abans, donava mostres de funcionar (Ors - Ors 2007). Evidentment, per als regants l'ideal era comparar-se amb els regadius tradicionals de les hortes, però no eren aquelles les condicions de l'aprofitament amb unes aigües que es denominaven *sobrerres* i que estaven subjectes a fortes variacions d'un període a un altre i que donaven lloc al que s'ha denominat un *camp de regadiu* o un *camp regat* (Gil Olcina 1968), en comparació a les hortes.

Convé assenyalar que el sistema de subhasta de l'aigua en aquest cas permetia incorporar, no sols l'escassetat del recurs, sinó també les amortitzacions de les infraestructures que havien sigut suportades inicialment per la companyia sense cap aportació dels propietaris de les terres transformades de secà en regadiu. Pascual Carrión ja havia posat de manifest la necessitat d'incorporar aquests costos en les transformacions en regadiu gràcies a les actuacions de l'estat (Carrión 1923).⁵ Com que no es tenien en compte, s'originaven dos grups amb interessos contraposats. D'una banda, els propietaris dels terrenys que els veien revalorats, encara que no regaren, sense haver aportat ni una pesseta –fins i tot, elevant les rendes a pagar pels arrendataris– i, d'una altra, els regants, que havien de suportar la inclusió en el preu de l'aigua dels costos d'amortització de les obres.

⁵ «El Estado está realizando gastos de consideración para poner en condiciones de ser regadas grandes extensiones de terreno, especialmente en Andalucía, y mediante ellos, el privilegio que supone la posesión del suelo (sobre todo en los casos de tierra sin mejoras, que es el más general cuando de grandes terratenientes se trata) aumentará en importancia social porque esas tierras triplicarán o cuadruplicarán su valor. El propietario ni siquiera suele pagar el 10% de las obras a que, por de pronto, se ha comprometido con el Estado, a pesar de que representa una cantidad insignificante (unas 100 pesetas por hectárea) con relación al aumento de valor que crea el regadío, que supone de 3.000 a 4.000 pesetas por hectárea» (Carrión 1923: 168).

En el cas de la CRLSA, aquesta situació es veuria agreujada amb l'augment de la superfície amb possibilitats de reg que s'havia incorporat a partir de 1925 a través de l'expansió fins a Oriola pel sud i Mutxamel i Alacant pel nord mitjançant els acords amb la Federació de Sindicats Catòlics que agrupaven els regants de les noves propietats que passaven de secà a regadiu i que incrementaven la competència per la disposició d'uns cabals que no creixien. No és estrany que les subhastes apujaren els preus de l'aigua i els conflictes entre els regants.

Hem de tindre en compte que la superfície susceptible de regar a través de les xarxes de la companyia era molt àmplia i desbordava les possibilitats d'un subministrament continu i adequat a aquestes. Fins a 40.000 ha consideraven en 1923 els documents que manejaven els inversors (Banca Soler i Torra Hermanos 1923). Segons les memòries de la companyia, els recursos màxims que es van utilitzar van ser de 160.000 quartes, o el que és el mateix, 86,4 hm³, a 1.440 m³/ha i els mínims eren de 50.000 quartes, és a dir 27 hm³ i 450 m³/ha, la qual cosa posava en evidència el desequilibri entre la superfície contemplada en relació amb les possibilitats del subministrament per a qualsevol classe de cultiu de regadiu permanent.

Però no sols era la superfície total el que condicionava aquest mercat. Mentre que les transformacions en regadiu estaven sent un fracàs en altres parts d'Espanya, com es lamentaven altres autors, per exemple Pascual Carrión (1923), a causa de l'existència del latifundisme, en el camp d'Elx i limítrofs l'estructura de la propietat era ben diferent, per la qual cosa la competència entre els propietaris de parcel·les de reduïda grandària va ser contemplada com un element fonamental per a l'èxit del projecte.

Tamaño	Superficie	% Superficie	Explotaciones	% Explotaciones
Hasta 1 há	447	1	841	21
De 1,1 a 2	1.164	4	847	21
De 2,1 a 3	1.268	4	529	13
de 3,1 a 4	1.487	5	440	11
De 4,1 a 5	1.373	5	315	8
de 5,1 a 10	5.033	17	740	18
de 10,1 a 50	5.927	20	353	9
de 50,1 a 100	916	3	14	1
Más de 100	12.719	42	21	1
Total	30.334	100	4.100	100

Taula 2. Superfície de les parcel·les i nombre d'explotacions.
Terme municipal d'Elx 1962. Font: INE, Cens Agrari 1962.

En 1962, en el primer Cens Agrari d'Espanya⁶ es constatava que, encara que menys de l'1% de les explotacions ocupaven el 45% de la superfície (tant de seca com de regadiu i terres improductives), existia un gran nombre de petites explotacions (i de propietaris vinculats a aquestes) que possibilitava que no existira temor per part de l'empresa que no hi hauria demanda per als seus negocis. No obstant això, el que sí que va generar és una àmplia contestació davant els preus que resultaven de les subhastes i també sobre les insuficiències que lògicament s'originaven pels desequilibris entre terres regables i disponibilitat d'aigua.

La segona pota del Projecte de la Compañía Riegos de Levante va ser la d'assegurar-se l'energia elèctrica necessària per a les elevacions d'aigua des de la desembocadura fins als 90 metres d'altitud per a distribuir posteriorment l'aigua per gravetat. Tal com assenyala De los Santos:

La aparición de los motores de explosión y eléctricos y de las bombas centrífugas, ha permitido un gran desarrollo, insospechado hace 30 años, a los regadíos con agua elevada ya que los principales obstáculos que se oponían a las elevaciones por norias o ruedas (altura de elevación y potencia del motor) quedaron salvados con los motores, cuya potencia teóricamente puede ser ilimitada y que permiten, poniendo varios en serie, elevar el agua a la cota que se desee, prescindiendo de las indicaciones derivadas de la parte económica, que son las únicas que mandan en la actualidad. (De Los Santos 1935: 307).

Els aprofitaments de l'aigua dels rius, i especialment el Segura, es feia bàsicament per gravetat, en prendre l'aigua dels punts més elevats per a anar posteriorment circulant l'aigua cap als terrenys situats en cotes inferiors. En aquells moments i també ara (com es posa en evidència amb el transvasament Xúquer-Vinalopó), els usuaris i concessionaris de les aigües en tot el curs del riu es mostraven totalment oposats a noves concessions d'aigües procedents del curs alt i mitjà del riu Segura (Serra ni ho va intentar), per la qual cosa, projectes com els que propugnava Muñoz Palao (1923) no foren tinguts en compte, malgrat tots els avanços que s'havien fet per a ordenar el curs del riu i evitar les inundacions torrencials. I aquell va ser l'encert inicial del projecte de Serra, plantejar que el que es volia utilitzar eren les «aigües sobrants» del riu Segura i la procedent de les assarbs que ja havien sigut utilitzades prèviament en successius regs i que «es perdien en la mar». Però Serra també era conscient en la seua iniciativa que les construccions dels pantans en la part alta del riu permetria una regulació major del mateix amb la qual cosa les seues concessions podien tenir els mateixos drets que

⁶ Les dades de superfícies, propietaris i agricultors poden variar relativament poc en llargs períodes de temps, com assenyala Gozávez (1977). Encara que en 1923 donaren altres resultats parcials, no creiem que canviaren les conseqüències sobre el sistema general que hem plantejat.

els concessionaris més antics. Com deia eloqüentment Escribano en el Congrés de Regs de 1934: «Eso es lo que nos pierde a los del Segura; los de arriba se quieren llevar el agua; los de abajo se la quieren llevar también; y aquí tienen ustedes que nosotros (la Huerta de Murcia), que somos los más antiguos, nos vamos a quedar en seco» (1934: 234).

Des de la seua posada en marxa, els drets sobre les «aigües sobrants» va ser conflictiva i els enfrontaments entre usuaris van ser permanents i, especialment per la seua importància, amb la CRLSA per les peticions d'aquesta de majors desembassaments perquè estigueren disponibles en els punts que les podia elevar.⁷

2.1. El salt d'Almadenes: l'ou i la gallina

La disponibilitat d'energia per al projecte de Serra era fonamental. Però a primers del segle XX, les empreses elèctriques a Espanya estaven en el seu inici i al voltant d'Elx no n'existia cap capacitat de generar la potència necessària per a les elevacions. D'una forma lenta al principi, les ciutats espanyoles anaven dotant-se d'energia elèctrica per a il·luminar els carrers i substituir les instal·lacions que permetien una feble il·luminació de gas pobre per l'energia elèctrica. Multitud de petites empreses tractaven d'aprofitar els salts d'aigua per a oferir els seus serveis a les ciutats. Però la seua potència i creixement era feble i car, mentre que la competència era feroç tractant d'aconseguir el màxim de clientela. D'altra banda, per a les instal·lacions de major grandària també era necessari un finançament voluminós que no estava a disposició ni de les empreses ni dels financers locals.

El riu Segura no presentava moltes possibilitats d'aprofitament, però, com posteriorment s'ha comprovat, el tram del riu situat al terme municipal de Cieza, al paratge dels Almadenes, presentava les millors

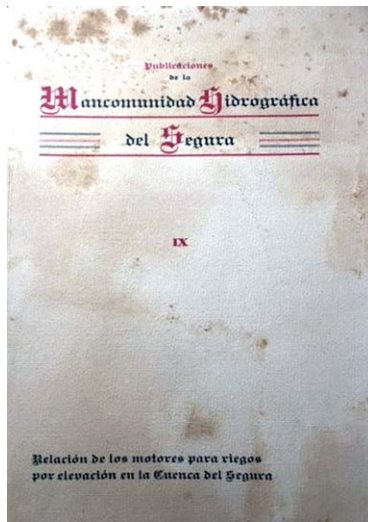

Fig. 2. Mancomunitat Hidrogràfica del Segura, *Relación de los motores para riegos por elevación en la Cuenca del Segura*, 1933. El problema de les bombes per a l'extracció de l'aigua subterrània i l'afectació en el cabdal del riu.

⁷ Aquests enfrontaments estan ben documentats per a aquest període (Gil López 2013).

condicions per a generar energia hidràulica. Aquest salt continua sent en l'actualitat (2023) el més important del riu Segura. En aquests anys, les concessions per a l'aprofitament dels rius (succeeix també ara) generaven no pocs conflictes tant entre els sol·licitants d'aquelles concessions com amb els altres usos, especialment en aquesta zona on els regadius eren i són tan importants. La producció elèctrica, encara que no és consumptiva d'aigua, requereix una regulació que interfereix en els períodes de reg, per la qual cosa els regants i les seues organitzacions sempre han presentat oposició al seu establiment, encara que sense molt d'èxit, tot cal dir-ho.

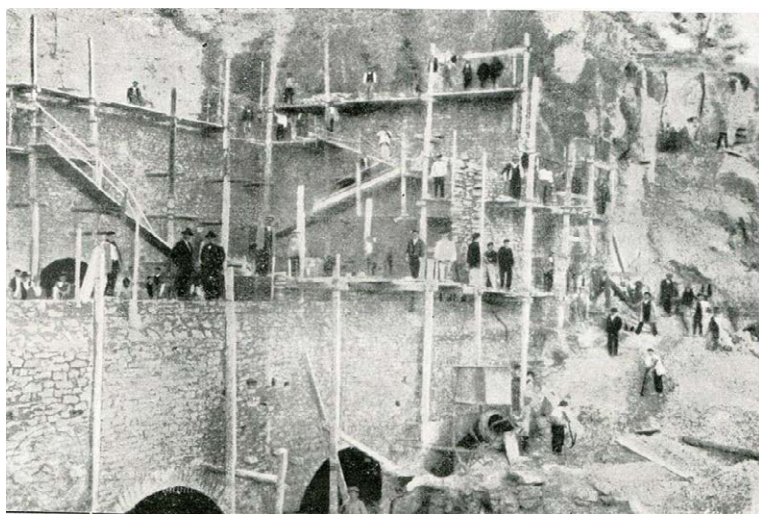

Fig. 3. Central hidroelèctrica d'Almadenes a Cieza. La casa de màquines en construcció, 1922. Font: Càtedra Pedro Ibarra de la UMH.

La concessió del salt elèctric d'Almadenes no es va escapar a aquest conflicte i, així, la sol·licitud inicial de Rogelio Manresa, que va aconseguir l'autorització en 1910 (*Gaceta de Madrid* 15-12-1910) per a oferir energia elèctrica a la ciutat de Múrcia i Cartagena, es va enfrontar a les organitzacions agràries de Múrcia que consideraven que aquest era perjudicial per als seus negocis. Però la solució a aquest conflicte va tenir un desenllaç inesperat. L'advocat de les organitzacions agràries murcianes era Juan de la Cierva que, en el transcurs del litigi, es va convertir en representant de la part contrària (en haver aconseguit una avenença entre les dues parts). Pel que sembla, en el període de l'enfrontament, Serra va posar en coneixement dels banquers francesos l'oportunitat que aquestes instal·lacions podien tenir per a dotar de

l'energia necessària al projecte de les elevacions de Riegos de Levante i els en va recomanar la compra. Segons Gil López.

El concesionario Rogelio Manresa no llegó a comenzar las obras, optando por vender la concesión a la Sociedad Eléctrica de los Almadenes. La sociedad inició la construcción de la central hidroeléctrica e intentó obtener el suministro de energía eléctrica a la ciudad de Murcia..... Ante la necesidad de dar salida a la energía generada, surgió la idea de utilizarla para elevar el agua de la desembocadura del río Segura y llevarla a los campos de Elche. (Gil López 2013: 260)

No sabem si ja la banca francesa estava considerant també les possibilitats d'entrar en el negoci elèctric, ja que el que generava Almadenes duplicava les necessitats de les elevacions de la Compañía de Riegos de Levante o si això va ser una conseqüència que es va tenir en compte posteriorment. Però la veritat va ser que Dreyfus va comprar l'empresa i que Juan de la Cierva es va convertir en el representant. En aquells moments, la legislació espanyola posava límits a la presència d'estrangers en els consells de les societats mercantils espanyoles, per la qual cosa la presència de la Cierva venia a resoldre'n el problema (Serra 1921).

Encara que és possible que el propòsit inicial tant de Serra com de la CRLSA i dels inversors francesos no fora la producció i distribució hidroelèctrica de manera diferenciada a les seues necessitats per a les elevacions d'aigua del riu Segura, el desenvolupament dels esdeveniments i els resultats econòmics que produïen totes dues branques de la seua activitat canviarien en els anys següents els objectius de l'empresa.

Fig. 4. Construcció de l'aqüeducte de la Compañía de Riegos de Levante a la vora de l'hort del Comptador, 1922-1923. Font: Càtedra Pedro Ibarra de la UMH.

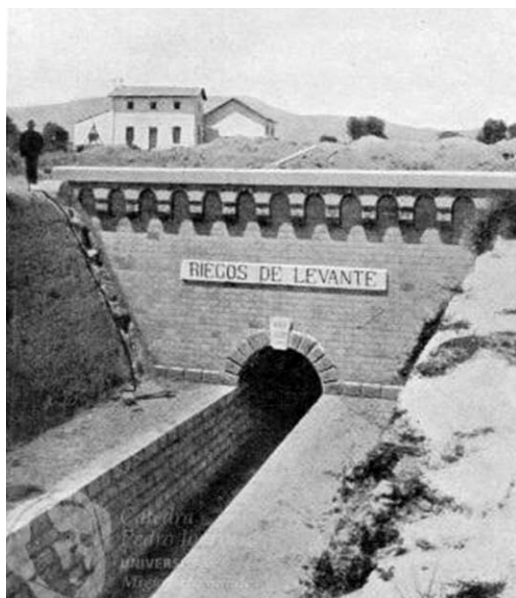

Fig. 5. Compañía de Riegos de Levante: Boca d'entrada a la primera galeria, 1923.
Font: Càtedra Pedro Ibarra de la UMH.

3. LA INAUGURACIÓ DE LES OBRES I L'INICI DEL REGADIU

Serra era molt conscient de la importància de la seua iniciativa i no va voler que aquesta passara sense pena ni glòria, per la qual cosa va tractar de ressaltar tant a escala nacional com internacional la seua posada en marxa. Fins i tot, en termes actuals en els quals s'emfatitza tant sobre la «col·laboració publicoprivada», val la pena ressaltar la rapidesa amb la qual es va dur a terme un projecte de tanta envergadura. Cinc anys (els dos primers coincidint amb les dificultats al comerç imposades pels combatents en la I Guerra Mundial) durant els quals es va haver de buscar el finançament, resoldre tots els problemes tècnics, tant de les elevacions i els canals com de l'electricitat i la instal·lació dels motors, expropiar tots els terrenys i les seues servituds, coordinar totes les obres i obtenir tots els permisos oficials, etc. Finalment, a la fi de 1922 es va considerar que era hora de pensar en la inauguració.

El món de la Restauració espanyola tenia la seua pròpia dinàmica quant a la participació dels poders públics en els esdeveniments socials per la qual cosa, en principi, no era fàcil per a qualsevol empresa comptar amb la presència del rei o amb membres del govern espanyol. Però les obres hidràuliques i les transformacions en regadiu sempre cridaven l'atenció com una manera de respondre al «problema agrari» sense en-

trar en el camí que anys més tard emprendreia la II República espanyola amb la Reforma Agrària. A Alfons XIII «se li veia eufòric quan li ensenyaven granges agrícoles o podia encoratjar obres de regadiu amb les quals fertilitzar les zones seques. El seu particular regeneracionisme coincidia amb l'esperit de l'època, obsessionat amb l'ús intensiu de l'aigua disponible» (Moreno Luzón 2023: 116).

I la companyia va saber jugar les seues cartes en tenir prèviament establits els seus contactes al més alt nivell a través de diputats i exministres que ja havien participat com a consellers, advocats o assessors en la resolució dels seus problemes administratius i, fins i tot, figurant en els consells d'administració de les empreses del grup Riegos de Levante-Almadenes (aquesta relació positiva per als interessos de l'empresa no deixava de ser posada en evidència per les altres parts que denunciaven els seus privilegis) (Serra 1921; Gil López 2013: 260).

L'acte solemne de la inauguració de les elevacions de la Compañía de Riegos de Levante i dels Almadenes va tenir lloc amb la visita a Elx del rei Alfons XIII el dia 31 de gener de 1923. Les visites del rei a les ciutats espanyoles solien estar subjectes a un protocol que s'anava adaptant als diversos objectius locals, però l'experiència deia que Alfons XIII solia improvisar sobre la marxa alguns canvis en funció del que ell percebia o del que li mostraven a última hora. Aquell dia a penes hi va haver improvisacions, ja que, fins i tot, el passeig per les dunes de Guardamar per a veure les plantacions dirigides i realitzades per l'enginyer Mira, encara que alienes a la Compañía de Riegos de Levante i al motiu de la visita, també estaven contemplades com una compensació simbòlica a Guardamar del Segura per ser l'origen de les aigües elevades.

El rei posava en marxa les bombes que elevaven l'aigua procedent del riu Segura i les seues assarbs a Guardamar i aquestes seguien les canalitzacions fins a aconseguir el canal transversal que travessava el riu Vinalopó dins de la ciutat d'Elx, on, simbòlicament també, en el sifó sobre aquest riu, obria les comportes (amb la benedicció del bisbe Irastorza) per a regar una plantació d'alfals envoltat de palmeres en el denominat hort del Comptador.

La companyia va aprofitar també la visita per a deixar clar el seu poder davant la societat il·licitana i especialment davant els polítics de la zona i d'Espanya i davant els tècnics de l'administració. Per a això es va organitzar un banquet sense escatimar despeses en el qual, a part del ministre de Foment, van parlar fins a tres representants de la companyia.

Per ser poc conegut, és de destacar la presència en aquests actes de

diversos membres de la família Louis-Dreyfus, ja en aquests moments dels majors comerciants de grans i matèries primeres del món i que, com a bankers, havien sigut els principals inversors en el projecte de Serra.⁸ És interessant la referència que del seu discurs recull alguna premsa de Madrid. M. Louis-Dreyfus (no s'esmenta quin d'ells, possiblement Louis Louis-Dreyfus, també denominat doble Louis):

habla, luego en francés pronunciando un correctísimo discurso. Son sus primeras frases para saludar al rey para lamentar que sea él el designado para hablar en aquellos momentos. Hace un cumplidísimo elogio del señor Serra que ha demostrado una vez más lo que pueden el trabajo y la probidad unidas a un talento preclaro y a un estudio perseverante. Con nuestros capitales, dice, hemos hecho las obras, pero no hay que dar crédito al prejuicio de que los franceses queremos que los negocios sean solamente franceses. La empresa de los Riegos de Levante, aunque en gran parte se haya constituido con dinero francés será española. Nosotros habremos dado el dinero, pero vosotros sois los verdaderos obreros, los verdaderos trabajadores. Los labradores de esta región son los que han realizado el milagro. (*El Tiempo* 1-2-1923)

Els actes de la inauguració, l'assistència del rei i de tot el seguici, així com el reforç dels inversors francesos obrien un període molt productiu per a la Companyia que hauria d'anar adaptant-se a les noves circumstàncies d'aquells moments des d'una posició d'optimisme.⁹

⁸ L'Ajuntament d'Elx havia tingut en compte l'important paper de Dreyfus en les elevacions i l'havia nomenat en 1919 fill adoptiu (Sevilla 2018).

⁹ En un altre article hem tractat més àmpliament els detalls de la visita real (Sevilla 2023).

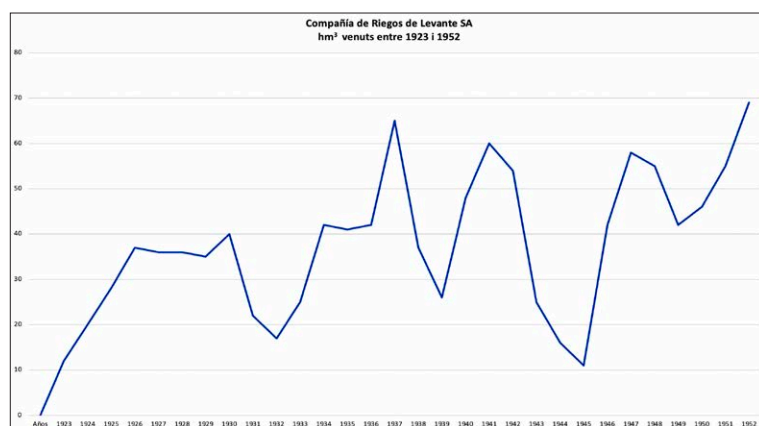
Fig. 6 i 7. L'hort del Comptador, on Alfons XIII inaugurà l'arribada de l'aigua, en fotografies de 1930.

4. L'IMPACTE DE LA NOVA EMPRESA I LES DEMANDES D'EXPANSIÓ SOBRE EL TERRITORI. ELS PROBLEMES DELS PREUS DE L'AIGUA I ELS PLANTEJAMENTS DEL SEU RESCAT

L'entrada en funcionament de les elevacions va generar no poques il·lusions en els llauradors i propietaris de la zona, ja que es considerava que s'havien de pal·liar els grans problemes que s'havien estat acumulant al camp després de la crisi de la fil·loxera i també per la visió de l'agricultura com a gran font de riquesa econòmica d'un territori. Aquesta mentalitat es va veure immediatament ratificada per les sol·licituds perquè la Companyia no sols aconseguira els terrenys més elevats del municipi d'Elx (la 7a elevació), sinó que també incloguera el marge dret del riu (Sevilla 2018) i, especialment, els terrenys tocant a la província de Múrcia pel sud i Alacant, Mutxamel i Sant Joan pel nord. Per a les ampliacions que propiciava el Bisbat d'Oriola-Alacant i la Federació dels Sindicats Catòlics, la companyia va canviar el sistema de finançament de les obres, per la qual cosa els nous beneficiaris van haver d'embarcar-se en un emprèstit que possibilitara les connexions amb els canals de la companyia i que possibilitara l'accés dels regants a les noves xarxes (Sevilla 2018).

El rei, dos anys després de la seua visita a Elx tornava de nou a la zona, tot i que en aquest cas a la pedania de la Murada a Oriola, on de nou exerciria la funció de benefactor del nou servei, encara que tampoc en aquest cas els pressupostos públics aportaren recursos per a la transformació dels secans en regadiu.

Les noves ampliacions de les superfícies a regar amb les limitacions existents a les elevacions d'aigües per l'escassetat de recursos compor-

Gràfic 1. Font: Sevilla 2018.

taven lògicament conflictes. Conflictes amb els altres usuaris del riu Segura, que desconfiaven dels propòsits de l'empresa sobre el curs alt i mig del riu; conflictes amb els regants per les poques garanties per a la disposició d'aigua de manera permanent, i conflicte amb els regants davant dels preus de l'aigua com a resultes de les subhastes.

Ja al final de la dècada dels anys vint es va iniciar un moviment social que sol·licitava el *rescat*¹⁰ de la companyia per part de l'estat per, així, intentar assegurar l'accés al recurs com tenir uns preus inferiors de l'aigua. El rescat és una forma jurídica aplicable a aquelles concessions públiques que, per incomplir els requisits de la concessió, l'estat (o les administracions públiques) les poden revertir perquè siguin prestades pel mateix estat o per qui aquest designe. Com es pot suposar, la clau d'aquesta operació era i és enfrontar-se a l'empresa privada sobre la base de la demostració que estava incomplint les condicions de la concessió, o bé compensant la companyia per les inversions i despeses dutes a terme en la posada en marxa de les operacions. L'administració pública espanyola es va adonar que, encara que el propòsit dels llauradors era lloable, no hi havia mitjans per a demostrar fe-faentment els incompliments ni hi havia recursos per a afrontar els pagaments i sobre el tema no es va tornar a fer cap altre intent oficial. Tampoc durant la República, encara que en la Guerra Civil l'empresa fora intervinguda i col·lectivitzada, com la majoria de les empreses privades, aquesta va continuar funcionant com en els anys anteriors i no podem suposar que s'intentara canviar el règim jurídic amb un rescat (Compañía de Riegos de Levante, *Memòria 1936-1939*, p. 5, redactada al maig de 1940): «Afortunadamente, nuestras instalaciones no habían sufrido daños importantes, ya que la labor principal de los dirigentes rojos fue la de desorganizar nuestros servicios y descomponer las bases económicas de nuestra empresa».

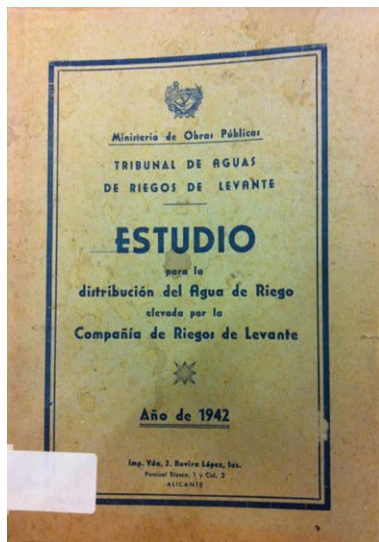

Fig. 8. La intervenció de l'estat en la Compañía de Riegos de Levante el 1940, mitjançant el Tribunal de Aguas de Riegos de Levante.

¹⁰ La qüestió del «rescat» va ser un tema recurrent a partir d'aquell moment als escrits dels llauradors i els seus representants, amb peticions a les administracions perquè el dugueren a terme. L'operació de compravenda del 1975, en alguns àmbits, es va continuar anomenant «rescat», encara que no ho va ser en absolut.

Possiblement, la paradoxa més gran del període va ser l'Ordre Ministerial de 1940 (just acabada la Guerra Civil) per la qual es creava el Tribunal de Riegos de Levante, amb la qual cosa intervenia l'estat, de nou, en la gestió de l'empresa privada, fet aquest que no va semblar inquietar molt els propietaris.¹¹

5. REGS I ENERGIA ELÈCTRICA: LA DOBLE CARA DE LA COMPANYIA

Molt pocs anys va costar a la companyia assumir on hi havia el cor del seu negoci, encara que s'haguera arribat a aquesta conclusió no fixant un objectiu, sinó contemplant la comptabilitat i el compte de resultats del negoci (Compañía de Riegos de Levante, *Memòria 1930-1931*, p. 6).

Podemos afirmar que, actualmente, la importancia de la parte eléctrica en nuestro negocio es ya sensiblemente igual a la correspondiente al riego, con lo cual se confirma la teoría de que el riego es un subproducto de la electricidad y complemento aleatorio de los beneficios que de un modo permanente asegura la venta de fluido.

Gràfic 2. Compañía de Riegos de Levante, energia produïda i adquirida 1923-1952, milions de kWh. Font: Sevilla 2018.

La coincidència en el temps de la forta demanda d'electricitat per als serveis públics, les empreses industrials i de serveis o els usos domèstics amb la posada en marxa de la companyia amb un fort excedent de generació elèctrica al salt d'Almadenes va fer que progressivament anara ocupant la generació i, especialment, la distribució d'electricitat el lloc central de la seua activitat. I no només això, la companyia es va adonar (i això s'ampliarà després de la venda a Hidrola) que el consum

¹¹ L'Ordre de 1940 va resultar efectiva a l'efecte d'ordenar el cens de regants, la creació de la Comunitat de Regants, que hauria d'esperar fins al 1949, i l'ordenació del sistema de reg i les tandes pels canals que havien contribuït també als enfrontaments de la Companyia amb els regants en els anys previs.

elèctric a les elevacions no era retribuït de la mateixa manera que el que s'obtenia en la venda d'energia elèctrica a altres empreses.

En pocs anys, la Compañía de Riegos de Levante es va convertir en la primera empresa de distribució d'electricitat de la zona est espanyola (Sevilla - Torregrosa 2022), amb la qual cosa adquiria energia d'Hidro-la que posteriorment distribuïa al seu territori. L'ampliació de xarxes i les adquisicions de petites empreses locals van passar a ser el centre de negoci i la qüestió de l'aigua va anar perdent importància relativa. Potser per això l'Ordre de 1940 els preocupava més aviat poc.

Les expectatives sobre el desenvolupament del negoci elèctric a finals dels anys 30 van produir un canvi notable en l'estructura de l'accionariat de l'empresa, ja que la Banca Dreyfus va vendre la meitat de les accions a Elektrobank suís i a la Banca Provôt francesa. Així, a la junta extraordinària d'accionistes de 1931 es donava compte que, mentre Dreyfus disminuïa les seues accions que passaven de 20.000 a 10.000, apareixien els socis d'Elektrobank amb 20.000 i Provôt amb 8.000, cosa que feu que els seus representants s'integraren en el consell d'administració de l'empresa.

D'aquesta manera, la CRLSA entrava de ple en la contesa internacional que s'estava duent a terme a Espanya per les multinacionals de l'electricitat que tractaven de participar en el desenvolupament elèctric espanyol en una zona on la CRLSA tenia uns avantatges evidents i que ja s'havien materialitzat amb les primeres adquisicions d'empreses generadores i, sobretot, distribuïdores d'electricitat, significativament la Distribuïdora Eléctrica Alicantina. Com assenyala Segreto (1987: 896),

Més èxit va tenir una inversió decidida el 1931. En aquest any la financera suïssa va adquirir un gran paquet accionarial (prop del 40% de les accions) de la Companyia Regs de Llevant, fins aquell moment controlada íntegrament per dues banques parisenques, la Dreyfus i la Provôt (...). La intervenció d'Elektrobank es va concentrar sobre els aspectes financers i sobre «l'expertise» en el camp hidroelèctric, i contribuï així a fer de la societat el «leader» d'un petit però sòlid grup elèctric a cavall de dos entre les províncies més importants. agrícoles espanyoles.

Si bé els anys 30 i 40 van ser altament convulsos per a la societat espanyola, el que no va parar en aquest període van ser els ajustos de les empreses i les lluites pels mercats. I el mercat elèctric era al centre d'aquestes operacions societàries. Tot i que CRLSA era dominant al mercat d'Alacant i Múrcia, la seua estructura financera presentava febleses evidents, ja que la seua expansió no es basava en noves apor-

tacions de capital, sinó en un progressiu endeutament a través de bons i emprèstits que en mans dels bancs, i davant la manca d'un interès diferenciat dels propietaris originals de la companyia, podien transformar-se en capital i donar lloc a la venda, com així va passar finalment uns anys més tard.

Ens cap el dubte de l'efecte que van tenir sobre aquest procés tant la II Guerra Mundial i per ser la família jueus i *estrangers* (Franco en algun moment es va interessar per la nacionalització de la companyia [consell d'administració CRL 12-11-1945]), com la mort de l'ànima de la companyia, José María Serra el 1937. No és possible aventurar què haguera passat, però les circumstàncies d'aquells anys de formació dels monopolis elèctrics zonals empenyien a la concentració de les companyies elèctriques amb les característiques de la Compañía de Riegos de Levante.

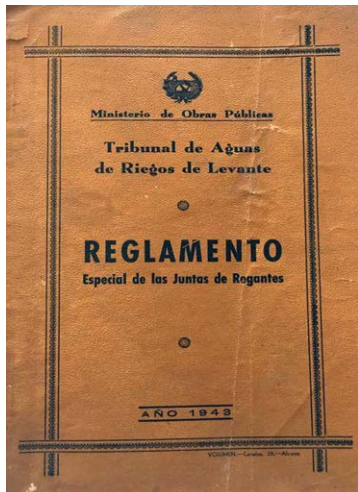

Fig. 9. Ministeri d'Obres Públiques, Tribunal de las Aguas de Riegos de Levante, *Reglamento Especial de las Juntas de Regantes*, 1943. La intervenció de l'estat en la Compañía de Riegos de Levante a partir de l'ordre de 1940.

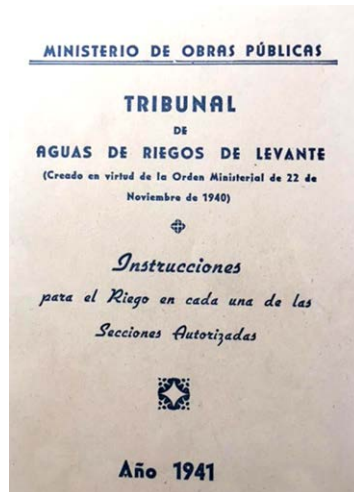

Fig. 10. Ministeri d'Obres Públiques, Tribunal de las Aguas de Riegos de Levante, *Instrucciones para el riego en cada una de las Secciones Autorizadas*, 1941. La intervenció de l'estat en la Compañía de Riegos de Levante a partir de l'ordre de 1940.

6. 1952, HIDROELÉCTRICA ESPAÑOLA ADQUIREIX LA COMPAÑÍA DE RIEGOS DE LEVANTE

A primers dels anys 50 s'estava reorganitzant el negoci elèctric espanyol i formant-se els nous conglomerats empresarials que, d'una

manera *natural* veien que l'existència de moltes empreses competint als mateixos territoris dificultava l'expansió i la coordinació dels seus negocis, així com les seues pràctiques, que col·lidien. No era, doncs, la problemàtica dels regs allò que podia limitar les possibilitats de la compra de l'empresa, sinó que aquesta venia motivada essencialment pel paper que ocupava la companyia en el negoci elèctric, drets de serveis, les seues xarxes, connexions i distribució.

Els accionistes originaris estaven en minoria i també van haver de veure l'oportunitat de materialitzar les seues inversions originals. Segons la relació d'accionistes elaborada per portar el procés de canvi d'accions entre la CRLSA i la Hidroeléctrica Española, el nombre d'accions en circulació en aquell moment pujava a 148.462 de la sèrie A i 19.937 de la sèrie B, distribuïdes entre 177 accionistes.

L'operació de compra va ser realitzada a través d'una ampliació del capital d'Hidroeléctrica Española bescanviant-se deu accions de la CRLSA per quatre d'Hidroeléctrica. D'una manera semblant es va procedir també a la Compañía Eléctrica Mengemor. Per arribar a aquesta xifra d'intercanvi, Hidroeléctrica va fer un estudi sobre el valor que tenien les dues companyies (Sevilla 2018). Amb independència dels termes exactes de les valoracions i el canvi d'accions:

La propuesta operación financiera, se verificará mediante la aportación por un sector de accionistas de «Riegos de Levante S.A.», de las acciones que posean y su canje en la proporción establecida por las correspondientes de Hidroeléctrica Española, con las naturales ventajas que para ambas Sociedades se derivan de siempre de toda estandarización y consiguiente reducción de costos, de toda complementación técnica y económica, y de toda actuación conjunta que responda a una identidad de directrices y a una política común de explotación, racionalmente desarrollada. (Hidroeléctrica Española 1952)

No deixen cap dubte sobre el poc interès que tenien els regs en aquesta operació. S'adquirien no només les instal·lacions de l'empresa, sinó el mercat de distribució d'electricitat i s'hi eliminava la competència. El valor estratègic i les servituds del subministrament elèctric sobre el regadiu que recollia la normativa de 1945 (clàusula 8a de la Resolució de 31-12-1945, publicada en el BOE de 9 de febrer de 1946), pel que sembla, no va ser tinguda en compte i va obrir una font de discrepàncies sobre les tarifes a aplicar que es va mantenir durant molts anys i que no es va resoldre formalment (Sevilla 2018).

Amb aquest canvi d'accions i l'entrada al consell d'administració dels nous propietaris, canvia radicalment la marxa de l'empresa, encara que formalment se seguís amb la mateixa aparença exterior. Les estratègies expansives en matèria elèctrica queden subordinades a les directrius de la matriu Hidrola, per la qual cosa deixen d'expandir-se a la CRLSA les operacions de noves inversions en generació elèctrica, transport i distribució, amb la qual cosa es passava progressivament a dependre d'una direcció que es portava a un altre lloc. Això va ser així fins que es va dur a terme formalment la segregació del negoci elèctric el 1958-1959 amb què es culminava la veritable fi de l'operació de bes-canvi de 1952.¹²

En aquest panorama, estava clar que el negoci de regs no formava part de l'estratègia futura dels nous propietaris de la CRLSA, encara que les possibilitats de venda de les instal·lacions i les infraestructures van haver d'esperar que la societat fora buidada de la branca d'electricitat per a intentar eliminar, així, els compromisos i les concessions sobre les elevacions de les aigües de les concessions elèctriques.

Possiblement, aquesta situació i raonaments van ser els que van fer que la reacció de la CRLSA tinguera una forma tan feble en el Decret i l'Ordre d'ordenació dels regadius al riu Segura que s'aprovava un any després.¹³

7. LA COMPRA DE LA CRLSA PER LA COMUNIDAD DE REGANTES DE RIEGOS DE LEVANTE EL 1975 I EL TRANSVASAMENT TAJO-SEGURA

Ja hem comentat com la venda de la propietat de la CRLSA a Hidroeléctrica Española el 1952 va canviar el panorama i l'interès de la companyia sobre el manteniment de les activitats de reg. La segregació dels actius elèctrics el 1959 va suposar el punt de ruptura necessari perquè fora la mateixa companyia la que tinguera el màxim interès a deixar l'activitat dels regs, que s'anava convertint de mica en mica en ruïnosa (Sevilla 2018).

El canvi va venir també per la nova posició del govern davant del desafiament del transvasament Tajo-Segura. Tot i la seua estratègia de no participar en un rescat que era oneros per als pressupostos públics, la política predominant en el Ministeri d'Obres Públiques era la de defensar, en el tema del regadiu, la unió de terra i aigua. L'existència d'una companyia tan important en una zona potencialment receptora dels recursos hídrics que mobilitzaria el transvasament va fer que es prengueren les iniciatives necessàries per a facilitar el canvi de titularitat de les concessions d'aigua. Els 97,5 Hm³ assignats a Riegos de

¹² La Comunidad RL (MI), que ja estava en funcionament en aquests moments, s'havia plantejat comprar accions de la CRLSA, però no en van ser moltes les comprades. El 1953, fins i tot, assumien també el canvi d'aquestes per accions d'Hidrola, sense plantejar-se seguir d'accionistes a la CRLSA (Sevilla 2018).

¹³ Des de fa temps es planteja la discussió sobre el diferent tractament com a «regadius històrics» entre la Comunidad de Regantes de Riegos de Levante (MDS) i les sentències denegatòries d'aquests drets a la Comunidad de Riegos de Levante (MIS), quan totes dues formaven part de la mateixa CRLSA en el moment de promulgar-se el decret de 1953. La primerenca venda (1961) al marge dret va possibilitar els comuns seguir amb el procediment, mentre que la titularitat d'aquests drets es va mantenir en el cas del marge esquerre en la CRLSA amb un interès certament menor per aquesta qüestió (Sevilla 2018; López - Melgarejo 2011).

Levante (MIS) no podien lliurar-se a una empresa privada i semblava que era un disbarat atribuir aquesta aigua a la comunitat i duplicar les xarxes i infraestructures per tal de fer arribar l'aigua del transvasament als mateixos predis agrícoles a què servia la CRLSA.

Encara que no tenim documents que ho acrediten (només es veuen «indicacions» que els representants locals utilitzen per a orientar l'opinió dels membres de la comunitat de regants), el cert és que la mateixa administració impulsa el procés que donaria com a resultat, si no a un *rescat* administratiu,¹⁴ sí a una adquisició per part de la comunitat amb un important suport de la mateixa administració (Sevilla 2018). Els dos instruments utilitzats van ser, per una banda, la promesa d'una forta inversió per part de l'IRYDA per a un Pla d'Obres (que es materialitzaria posteriorment el 1978 i el 1982)¹⁵ que millorara les infraestructures hidràuliques deteriorades pel transcurs de 50 anys sense grans reparacions i que donaven lloc a força pèrdua d'aigua en aquestes; i, de l'altra, a fer participar el Banc de Crèdit Agrícola en el finançament de la compravenda.

Si bé no coneixem cap informe de com es va arribar a calcular el preu de la compravenda, la mateixa comunitat va considerar que aquest era «molt raonable» (Sevilla 2018). Els 70.000.000 de pessetes oferits per la Compañía de Riegos de Levante estaven condicionats pel fet que s'acceptara que aquesta operació era una compravenda i mai un rescat, possiblement per les possibles derivacions sobre els drets sobre les elevacions elèctriques (especialment el salt d'Almadenes) que, als inicis, estaven vinculades amb les concessions d'elevacions de les aigües. La compravenda es limitava estrictament al que estava referenciat en l'acta notarial, tal com es recollia en l'escriptura de compravenda de 10 de desembre de 1976. De la resta de possibles drets no se'n deia res.

Cal assenyalar que aquesta transferència de titularitat, si bé es feia d'una empresa privada a una comunitat de regants i, per tant, anava en la direcció volguda

¹⁴ Tot i que considerem que l'operació que es va fer no va ser un rescat, el terme es va continuar utilitzant, fins i tot per la mateixa administració, i va donar lloc a l'equivoc.

¹⁵ Aquesta qüestió seria recordada amb amargor posteriorment quan es va comprovar que les obres no donaven el rendiment desitjat (Sevilla 2018)

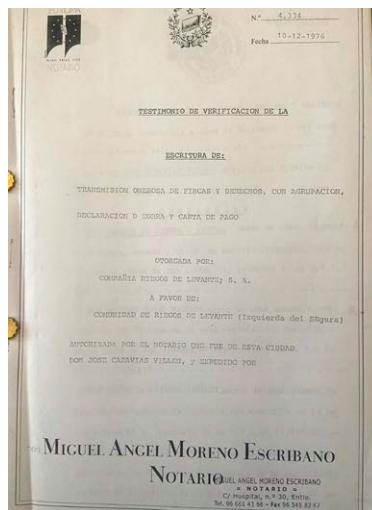

Fig 11. Escriitura de compravenda de la Compañía a la Comunidad de Riegos de Levante en 1975.

per l'administració, a causa de la seua importància (passen d'unes mans a unes altres els drets a unes concessions del riu Segura d'uns 240 Hm³ d'aigua anuals, encara que els reals eren com sabem, molt inferiors), haurien d'haver comptat amb alguna resolució ministerial que, pel que sabem, mai no es va fer.¹⁶

Per molt favorable que es considerara el preu de la compravenda, és cert que la Comunidad de Regantes no estava en disposició d'afrontar-lo si no era a través d'algun procediment de finançament que permetera dilatar el pagament. La comunitat fins aquell moment s'havia limitat a vigilar els processos de repartiment d'aigua, així com a discutir les tarifes que s'aplicaven a les vendes d'aigua, per la qual cosa no tenia recursos ni organització per a fer front a un muntant tan elevat. La solució va venir per la negociació d'un emprèstit amb el Banc de Crèdit Agrícola (depenent de l'estat en aquells moments) per 43.600.000 de pessetes i la demora del pagament en quatre anualitats dels 26.400.000 de pessetes restants a la Compañía de Riegos de Levante.¹⁷

El Banc de Crèdit Agrícola, malgrat que l'operació responia a un interès polític (les discussions d'aquesta operació discorren paral·lelament a la mort de Franco i a les incògnites que es van obrir a partir d'aquell moment), va tractar de garantir-se l'operació, encara que estava clar que, si s'incomplien, li'n quedava poc marge: què podia fer el banc? Administrar les concessions?

El 19 de desembre del 1975, el consell d'administració del Banc de Crèdit Agrícola aprovava la concessió d'un préstec de 43.600.000 pessetes amb un interès anual del 7% i un termini d'amortització de 10 anys, fins al 1986. A més, el banc exigia com a garantia o bé un aval solidari d'un banc o caixa d'estalvis o bé:

La personal solidaria de los miembros de la Comunidad, lo que exigirá, a tenor de lo establecido en las disposiciones vigentes y, en particular, en sus Ordenanzas (Artículos 8, 9, 11 y concordantes) y en el Reglamento de su Sindicato (Artículo 13 y concordantes), que la Comunidad, además de afectar todos sus bienes a garantizar el reintegro del préstamo, señale la cuota que a cada partícipe corresponde [...]. (Sevilla 2018)

Encara que des del punt de vista del banc eren lògiques les exigències, aquestes, en definitiva, tenien serioses dificultats perquè foren acceptades sense més ni més pels comuners (regants, però, sobretot, propietaris). Ja no es parlava d'una responsabilitat col·lectiva hipotètica per a la devolució del préstec, sinó que es demanava que els propietaris de les terres amb dret a reg de la comunitat respongueren precisament

¹⁶ Dins dels tràmits per a l'atorgament del préstec del BCA, el «Doctor Ingeniero Jefe de la Asesoría Técnico-Agraria» del banc, amb data de 4 de desembre de 1975, demanava «Información sobre si ha sido aplazada la reversión a que se alude en dicha instancia, si la Comisaría de Aguas ha autorizado este traspaso de derechos del caudal de agua, así como sobre concesión del nuevo caudal procedente del Transvase Tajo-Segura». (Sevilla 2018).

¹⁷ El 16 de novembre de 1975 la Comunidad de Riegos de Levante (Izquierda del Segura) va prendre l'acord definitiu (Sevilla 2018).

amb les seues propietats (bé garantint la derrama a aplicar, bé responent de l'aval solidari amb una entitat de crèdit).

Pel que sembla, els responsables de la comunitat van estudiar la possibilitat de la derrama, però, conscients dels problemes que això podria generar entre els propietaris de les terres, van optar per la utilització d'un aval del Banco Coca, que, d'alguna manera, dissimulava l'acord (era obvi que el Banco Coca no donaria l'aval sense garanties). El president del Banc de Crèdit Agrícola, Arturo Camilleri Lapeyre, es dirigia el 28 de febrer de 1976 al vicepresident de la comunitat, Emigdio Tormo Ródenas, amb poders per a l'operació, en els termes següents (Sevilla 2018):

Asimismo, en certificación del Acta del acuerdo de la Junta General Ordinaria, de 16-11-1975, se aprueba: «Que se solicite un préstamo de 43.600.000 pesetas al Banco de Crédito Agrícola y un aval de 23.600.000 pesetas, resto del precio de compraventa o rescate anticipado, a la Caja Rural Provincial» Añadiendo, «Por otra parte, el mismo acuerdo se refiere a la responsabilidad solidaria de los comuneros para responder del reintegro de la operación de préstamo, y a tal efecto se fija una cantidad de 106 pesetas por tahulla. Por ello, parece necesario distinguir entre la financiación del precio de compra o rescate (préstamo del Banco y préstamo, que no aval como indican en su certificación, de la Caja Rural) y garantía de ambas operaciones.

Encara passarien alguns mesos per a la formalització de l'operació i el 7 d'octubre de 1976 se signava el document de préstec de 43.600.000 pessetes a un interès del 7% i a un termini de 10 anys, garantint-lo amb l'aval del Banco Coca que durava fins al 7 de juny de 1979, amb el compromís de la seua renovació o d'una altra garantia que fora suficient segons el parer del BCA. Es possibilitava, així, la compravenda que es formalitzaria el 10 de desembre de 1976.

L'operació de compravenda, si bé culminava l'interès conjunt dels participants en l'operació, Compañía de Riegos de Levante, Comunitat de Riegos de Levante (Izquierda del Segura) i administració, plantejava també una altra qüestió que va estar a la base dels problemes de la gestió dels nous propietaris els anys següents (Sevilla - Torregrosa 2016): podia fer front la comunitat a les quantitats que s'havia compromés per pagar els deutes contrets?

Mentre que la part elèctrica de la Compañía de Riegos de Levante s'integrava a la gestió d'Hidroeléctrica Española i, posteriorment, a Iberdrola, les elevacions d'aigua i totes les xarxes de distribució passaven a la comunitat de regants. L'operació havia sigut esplèndida per

a Hidrola, mentre que per als regants va ser una mena de martiri. El funcionament com a empresa durant els anys previs a la venda, amb pèrdues contínues a causa de la no actualització de les tarifes de reg i els costos d'una estructura sobrecarregada, es lliurava a una organització de regants que no només tenia coneixements del negoci, sinó, sobretot, que no volia assumir que realment en aquestes condicions no hi havia negoci. L'entrada en l'esquema dels recursos assignats procedents del transvasament Tajo-Segura, que havia estat la promesa utilitzada pel govern per a facilitar la compra, el que va fer en realitat va ser complicar encara més la situació, ja que les noves tarifes del transvasament eren molt superiors a les esperades.

El període que va del 1975 al 1990 va ser totalment convuls dins de l'organització que va haver d'utilitzar un procediment provisional (les ordenances de la Comissaria d'Aigües del Segura de 1990) i la creació del que aleshores es van anomenar les «organitzacions de base» per a intentar posar un cert ordre a la comunitat. Però també va ser el suport financer de la Generalitat el que va contribuir a fer front al deute que, altrament, difícilment s'haguera solucionat.

Quan en els moments actuals veiem els problemes existents respecte del transvasament Tajo-Segura i les dificultats per a la seua continuïtat, no estaria de més aprendre del que ha passat amb la Compañía de Riegos de Levante, dels somnis i esperances que va generar i de les dificultats que tot projecte ambiciós ha de superar per a continuar sent útil a la societat.

8. CONCLUSIONS

El 2023 Elx segueix sent el municipi alacantí amb un major nombre de treballadors afiliats al Règim Especial Agrari de la Seguretat Social. Possiblement, aquest fet queda oblidat moltes vegades, davant de la importància relativa que tenen altres sectors industrials i de serveis o la mida de la seua població. Però l'extens territori del municipi és base d'una agricultura diversa que s'ha anat adaptant als avatars incerts de les dotacions d'aigua per a regar al territori. Si abans de la posada en marxa de les potents bombes elevadores de la Compañía de Riegos de Levante el 1923 les possibilitats de les plantacions agrícoles estaven limitades als recursos escassos i de poca qualitat del riu Vinalopó (sense oblidar les elevacions menors de NREP i El Porvenir de la Marina), les expectatives van canviar amb l'inici de l'activitat de l'empresa. És cert que la història no va ser un passeig amb barca pels canals. Des del primer moment es va poder comprovar que era molt gran el territori que demanava aigua i molt petits els recursos *sobrants* del Segura.

Per la seua banda, la desvinculació entre la propietat de les terres i la de les aigües provocava que les subhastes tendiren a elevar els preus molt per sobre del que suportaven les hortes tradicionals, de manera que es donava un estat constant d'insatisfacció entre els nous regants, font dels nombrosos enfrontaments que sobre aquesta qüestió s'han donat a tota la conca del riu Segura. Els regants i propietaris van pensar que la solució als problemes era el *mític* rescat de la companyia que mai no es va dur a terme, malgrat els seus diversos intents. La raó era senzilla: qui pagava els costos del rescat? I a açò ni l'estat ni els propietaris van donar resposta.

La compra de la Compañía de Riegos de Levante per Hidroeléctrica Española el 1952 va canviar les regles de joc. Hidroeléctrica no tenia interès en el negoci de l'aigua, per la qual cosa totes les infraestructures de reg van anar deteriorant-se a l'espera que bé l'estat, bé la comunitat de regants adquiriren (o heretaren) les instal·lacions quan es compliren les concessions que s'havien fet per a 99 anys. L'espera podia durar fins a l'any 2016. Mentrestant, Hidroeléctrica ja havia separat la joia de la corona, la central elèctrica dels Almadenes de la Compañía de Riegos de Levante, per a incorporar-la a la seua extensa xarxa de generació hidroelèctrica.

La posada en marxa del transvasament Tajo-Segura durant la dècada dels 70 va ser el detonant del canvi de la situació. Si una empresa privada no podia ser la beneficiària d'aquestes aigües transvasades, es feia necessària l'adquisició de la Compañía de Riegos de Levante pels regants representats per la seua comunitat, que estava operativa des de 1949. L'estat va ser el coadjuvant fonamental del canvi, encara que no el pagà, i així, amb la promesa del transvasament, la Comunidad de Regantes de Riegos de Levante (Margen Izquierdo del Segura) va adquirir el que quedava de la companyia original després de les segregacions dels actius elèctrics el 1975, per un muntant de 70 milions de pessetes. Per fer més acceptable la compra, l'estat es comprometia al finançament a través del Banc de Crèdit Agrícola, així com a dur a terme un ampli pla d'obres per a millorar totes les canalitzacions que havien estat tants anys abandonades.

No va ser fàcil la transició de la gestió. Una cosa era reivindicar canvis per part dels propietaris i regants i una altra de molt diferent gestionar una gran companyia deficitària. L'arribada de l'aigua del transvasament el 1979 tampoc va ajudar a assimilar els canvis, per la qual cosa la nova comunitat de regants va viure un llarg període de crisi que va superar amb l'alcalde d'Elx, Manuel Rodríguez, en la presidència de la comunitat de regants i el suport de la Generalitat Valenciana. Les ordenances *provisionals* de 1991 encara són vigents actualment.

Hui dia les perspectives dels Riegos de Levante són incertes. Les aigües del Tajo van fer oblidar gairebé del tot les del riu Segura, encara que continuaren aportant una aigua de pitjor qualitat i els anuncis de retallades als transvasaments motivats per raons mediambientals o polítiques no fan més que incrementar la incertesa.

A diferència d'altres zones amb els recursos hidrològics gairebé assegurats, els terrenys regats amb els cabals disponibles de Riegos de Levante sempre han suportat la incertesa sobre el que passarà l'any següent. Per això no podem veure, com sí que n'hi ha a les hortes, grans extensions d'arbrat (*agris* o fruiters). Com s'havien de fer grans inversions en plantacions d'arbrat quan la insuficiència de les disponibilitats d'aigua el podia reduir d'un any a l'altre?

La irrupció de les dessaladores i l'aigua dessalada en aquest esquema no sembla que siga una solució estable a aquests problemes. Els costos de dessalació de l'aigua del mar, si es traslladen totalment a les tarifes per al regadiu, farien inviablés els cultius representatius que configuren el camp regat. Però, si d'alguna cosa estem segurs sobre el futur, és que no hi ha res de segur sobre el que passarà.

BIBLIOGRAFIA I FONTS

Arxius

Arxiu Municipal d'Elx

Arxiu d'Iberdrola a Alcántara (Càceres)

Bibliografia

ALTAMIRA, Rafael (1896), «Mercado de agua para riego en la huerta de Alicante y en otras localidades de la Península», en *Derecho consuetudinario de España*, juliol-agost 1896, p. 135-164.

BLAS, Javier - FARCHY, Jack (2022), *El mundo está en venta. La cara oculta del negocio de las materias primas*, Península, Barcelona.

CARRIÓN, Pascual (2016), *Propuestas para regenerar la economía española (1913-1937)*, *Antología de artículos, ponencias y entrevistas. Estudios introductorios, recopilación y edición de textos de Concepción Basanta Fernández*, Publicacions Universitat d'Alacant, Alacant.

COMPAÑIA DE RIEGOS DE LEVANTE SA, *Memorias.*, diversos anys.

CONFEDERACIÓN SINDICAL HIDROGRÁFICA DEL SEGURA (1929), *Rescate voluntario de las concesiones otorgadas a la Real Compañía de Riegos de Levante y a la Sociedad Eléctrica de los Almadenes, voto particular del Síndico Don Bernardo de Granda al Informe de Don Francisco García de Sola. Delegado de Fomento, Director Técnico de la Confederación y al Dictamen de la mayoría de la Junta de Gobierno, 20 de abril de 1929*, Tip. Sucesores de Nogués, Murcia.

- DE LOS SANTOS JALÓN, Lamberto (1935), «Los regadíos abusivos con agua elevada en la cuenca del río Segura», en *Congreso Nacional de Riegos y Exposición aneja. Valladolid 23-29 de septiembre de 1934*, vol. V, p. 306-329.
- GONZÁLEZ, José - MARTÍNEZ, Antonio - GARCÍA, José (1935), «Modulación y ordenamiento de regadíos», en *V Congreso Nacional de Riegos y Exposición aneja*, 23-30 de setembre de 1934, Imp. Castellana, Valladolid, (intervenció en el debat del senyor Escribano) p. 235.
- GARCIA ORTELLS, Virginia (2009), «Los ingenieros constructores del ferrocarril Alicante-Denia: Teodosio Alonso Pesquera, José Carbonell y José Mª Alonso Serra», en *Actas del Sexto Congreso Nacional de Historia de la Construcción, Valencia, 21-24 octubre 2009*, S. Huerta - R. Marín - R. Soler - A. Zaragoza (eds.), Instituto Juan de Herrera, Madrid, p. 581-592.
- GIL OLCINA, Antonio (1968), «El regadío de Elche», *Estudios Geográficos*, p. 112-113.
- GOZÁLVEZ, Vicente (1977), *El Bajo Vinalopó. Geografía agraria*, Universitat de València, València.
- HIDROELÉCTRICA ESPAÑOLA (1952), *Memoria explicativa del canje de las acciones de «Compañía de Riegos de Levante S.A.» por las de «Hidroeléctrica Española S.A.»*, 12-8-1952 (Mimeo).
- INE, *Censo agrario*, 1962.
- LÓPEZ ORTIZ, María Inmaculada - MELGAREJO MORENO, Joaquín. (2007), «El fin del regadío tradicional y la creación de sociedades mercantiles para la venta de agua. Riegos de Levante Margen Derecha del Segura», *Boletín de la AGE*, 43, p. 307-334.
- LLORCA PILLET José (1961), *Bosquejo de la vida y obra del Ingeniero José María Serra y Alonso del Real*, Gráficas Gutenberg, Alacant.
- MAASS, Arthur - ANDERSON, Raymond (2010), *Los desiertos reverdecerán. Estudio comparativo de la gestión del riego en el Mediterráneo español y el Oeste norteamericano* (trad. de l'original en anglés de 1978 per Xavier Marzal Doménech i Carles Sanchis Ibor), Biblioteca Valenciana, Generalitat Valenciana, València. [Original en anglés: «And the desert shall rejoice: Conflict, Growth, and Justice in arid Environments», de 1978]
- MARTÍN, José Bautista (1992), «Del Plan de mejora y ampliación de los riegos de levante al aprovechamiento conjunto Tajo-Segura», en A. Gil Olcina - A. Morales Gil (coord.) (1992), *Hitos históricos de los regadíos españoles. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación*, p. 365-396.
- MORENO LUZÓN, Javier (2023), *El rey patriota. Alfonso XIII y la nación*, Galaxia Gutenberg, Barcelona.
- MUÑOZ PALAO, Francisco (1923), *Río Segura. Apuntes para su intenso aprovechamiento*. Editorial Levante, Cartagena.

ORS MONTENEGRO, Miguel - ORS CASTAÑO, Diego (2006), *Nuevos Riegos El Progreso S.A. (1906-2006)*, Segura y Sánchez, Elx.

SANTO MATAS, Joaquín (2007), *1907-2007. Historia de la Sociedad del Canal de la Huerta de Alicante*, Diputació d'Alacant, Alacant.

SEGRETO, Luciano (1987), «Le nuove strategie delle società finanziarie svizzere per l'industria elettrica (1919-1939)», *Studi Storici*, 4, p. 861-907.

SERRA, José María (1921), «Nuevos cultivos de regadío e intensificación de los existentes en la provincia de Alicante», en *III Congreso Nacional de Riegos (celebrado en Valencia del 25 abril al 3 de mayo de 1921)*, t. III, València, p. 239-248.

SEVILLA, Martín - TORREGROSA, Teresa (2012), «Gobernando los bienes comunes; de la gestión privada a la gestión colectiva: El caso de la transformación de la Real Compañía de Riegos de Levante S.A. en la Comunidad General de Regantes de Riegos de Levante (Izquierda del Segura)», *Asepelt. Anales de Economía Aplicada*.

— (2016), «De la gestión privada a la gestión colectiva del riego: El caso de Riegos de Levante», *Historia Agraria*, 69.

— (2022), «The role of the Compañía de Riegos de Levante S.A. in the development of electricity in south-east Spain (1918-1940)», *Management & Organizational History*, 17:3-4, p. 97-116.

SEVILLA, Martín (2018), *Riegos de Levante*, Publicacions Universitat d'Alacant, Sant Vicent del Raspeig.

— (2023), «El centenario de los Riegos de Levante», *Festa d'Elx*, Ajuntament d'Elx.

Prensa

El Tiempo, Murcia, 1-2-1923, «Viaje del Rey a Alicante. Solemne inauguración de los Riegos de Levante».

El Debate, 4-4-2025, «Hoy inaugura el Rey el Canal de Riegos de Levante»; «La Federación diocesana de S.A.C. de Orihuela construye la obra con la garantía hipotecaria de sus socios. El beneficio alcanza a 209.000 habitantes. Las tierras que valían 25 millones de pesetas, elevan su valor a 125 millones».

Recursos en línia

Louis Dreyfus: https://fr.wikipedia.org/wiki/Groupe_Louis-Dreyfus.
https://fr.wikipedia.org/wiki/Famille_Louis-Dreyfus.

Banca Soler y Torra Hermanos (1923), *Carta de Soler y Torra Hermanos sobre las Obligaciones de la Real Compañía Riegos de Levante*, 29-8-1923, Archivo Histórico Banco de Santander, C4231-9-3, <http://www.archivohistoricosantander.com>.

